

Szymon Andrzejewski¹

Panel obywatelski z perspektywy obserwatora – przypadek Warszawskiego Panelu Klimatycznego

Panele obywatelskie są coraz częściej stosowanym w polskich miastach instrumentem demokratycznym. Przykładem tej deliberacyjnej fali był Warszawski Panel Obywatelski, który odbył się jesienią 2020 r. Autor artykułu pełnił rolę obserwatora przy WPK i miał okazję zapoznać się dokładnie z przebiegiem panelu i jego pracami. Praca obejmuje analizę pięciu kluczowych aspektów dla funkcjonowania panelu obywatelskiego, tzn. dobór tematu, dobór ekspertów, pracę w małych grupach, wyłanianie rekomendacji panelu oraz głosowanie nad rekomendacjami. W tej pracy zostaje poddany również analizie panel jako wydarzenie online i próba oceny jego słabych i silnych stron, a na zakończenie przedstawiono wnioski i rekomendacje na przyszłość.

Słowa kluczowe: panel obywatelski, demokracja deliberacyjna, Warszawski Panel Klimatyczny, deliberacja online, deliberacyjna fala w Polsce, NewDemocracy Foundation

Citizen Assembly from observer perspective – case of Warsaw Climate Assembly

Citizen assembly is and democratic instrument which is more and more often used in polish cities. Example of this deliberative wave is Warsaw Climate Assembly, which took place in autumn 2020. Author of this article was an official observer in WPK and had an opportunity to watch the assembly and its work. This paper includes analysis of five key aspects of citizen assembly: framing the subject of assembly, selection of experts, work in small groups, collecting recommendations and voting on recommendations of assembly. In this paper Warsaw Climate Assembly is being analyzed also as online event, with its strengths and weakness. In conclusion of this article proposals and recommendation are made for future assemblies.

Keywords: Citizen Assembly, Deliberative democracy, Warsaw Climate Assembly, deliberation online, deliberative wave in Poland, NewDemocracy Foundation

---

¹ Uniwersytet Gdański, Wydział Nauk Społecznych, Socjologiczne Studia Doktoranckie, s.t.andrzejewski@gmail.com.

Wprowadzenie

Dekada lat 2010–2020 stała się okresem wprowadzania licznych mechanizmów partycypacji demokratycznej w polskich miastach. W 2016 r. pojawił się kolejny instrument wywodzący się z inspiracji demokracją deliberacyjną – panel obywatelski. Skąd w Polsce znalazł się ten instrument i jaka jest jego geneza? Jak wygląda jego proces decyzyjny oraz jak wpływa na praktykę? Kwestie te są warte szerszego omówienia w Polsce na poziomie dyskusji akademickiej, przede wszystkim ze względu na fakt, że jest on coraz częściej stosowany w polskich miastach.

Panel obywatelski i jego koncepcja ma swoje korzenie w terminie *minipublics* wprowadzonym przez Roberta Dahla. Ten amerykański politolog poszukiwał od lat 70. XX w. nowych sposobów rządzenia. We wnioskach swojego znanego dzieła *Demokracja i jej krytycy* przedstawił koncepcję *minipopulus*.

Zalóżmy, że w rozwiniętym kraju demokratycznym stworzono *minipopulus* składający się z 1000 obywateli dobranych losowo z całego demos. Jego zadaniem byłoby rozważenie w ciągu roku jakiejś kwestii i ogłoszenie stanowiska w tej sprawie. Jego członkowie mogliby się spotykać za pośrednictwem technik telekomunikacyjnych (...). Reprezentowałyby opinię demos (...). Werdykty *minipopulus* czerpałyby swój autorytet z prawowitości demokracji (Dahl 1989: 469).

Koncepcja ta stała się inspiracją dla kolejnych myślicieli i praktyków z dziedziny demokracji w USA, takich jak Jeremy Fishkin. Jednocześnie koncepcja *minipopulus* wypływa z głębszych tradycji amerykańskich, np. wybierane losowo ławy przysięgłych. W latach 70. XX w. powstała instytucja *citizen jury*, której koncepcja została zaproponowana przez Neda Crosbiego i od 1974 r. stosowana jest w stanie Minnesota.

Koncepcja panelu obywatelskiego (*citizen assembly*) zakłada, że wspólna rozmowa nad konkretnym zagadnieniem merytorycznym reprezentatywnej dla określonego obszaru grupy osób będzie miarodajna, i że panel może być władny do samodzielnego podejmowania wszystkich decyzji. Warunkiem reprezentatywności jest losowanie grupy z reprezentatywnego dla całego obszaru zbioru mieszkańców ze względu na cztery podstawowe czynniki: wiek, płeć, wykształcenie i region (dzielnice) zamieszkania. Taką grupę osób nazywa się w literaturze „miastem w pigułce” (Gerwin 2018: 17). Osoby te mają obowiązek wysłuchać różnych stron związanych z debatowanym zagadnieniem, zarówno bezstronnych ekspertów, jak i interesariuszy opowiadających się bezpośrednio za konkretną opcją. Po zdobyciu wiedzy i na podstawie własnego doświadczenia paneliści rozmawiają i przekonują się wzajemnie do swoich racji na podstawie zasad deliberacji. Na końcu wypracowują rekomendacje dla władz oraz formułują najważniejsze postanowienia.

Można odnaleźć kilka koncepcji teoretycznych pokazujących silne strony tego typu władztwa. Jedną z nich jest przekonanie, że grupy w swojej masie są niezwykle inteligentne, bardziej inteligentne nawet od nawet najwybitniejszych jednostek w swojej grupie (Surowiecki 1994: 10). Helene Landemore pokazuje, jaka jest możliwość zastosowania tych koncepcji do teorii polityki. Według niej istnieje zbieżność pomiędzy koncepcjami zbiorowej inteligencji a zasadami demokratycznej i kolektywnej zasady podejmowania decyzji. Przyczyna, według której osąd dużej grupy osób jest lepszy niż kilkoro z nich, wynika z przekonującej korelacji pomiędzy włączającą formą podejmowania decyzji i występowaniem w tym przypadku „różnorodność poznawczą”. Co więcej, można założyć, że im więcej osób bierze udział w podejmowaniu decyzji tym lepiej, oczywiście biorąc pod uwagę koszty wymiany informacji pomiędzy coraz większą grupą. W czasie swoich rozważań tworzy koncepcję „democratic reason” (demokratyczny rozum) (Landemore 2012: 3–4). Jednym z najbardziej znanych ośrodków naukowych propagujących nurt deliberacji w polityce jest newDemocracy Foundation, organizacja pozarządowa powstała w 2004 r. w Australii, która stawia sobie na cel reformę współczesnych demokratycznych systemów politycznych.

Panele obywatelskie trafiły również w końcu do Polski za sprawą dr. Marcina Gerwina, który popularyzował je od 2014 r. Na pierwszy panel obywatelski w Polsce trzeba było czekać do 2016 r., kiedy to na skutek poważnej ulewy w Gdańsku zakończonej podtopieniem wielu dzielnic oraz częściowym zalaniem jednej z największych z nich miasto zadecydowało o przeprowadzeniu panelu pod nazwą „Jak lepiej przygotować Gdańsk na wystąpienie ulewnych opadów deszczu w ramach adaptacji miasta do zmian klimatu?”. Panel ten, zapowiedziany przez miasto w październiku 2016 r., odbył się w listopadzie/grudniu 2016 r. Kolejne panele obywatelskie, również odbyły się w Gdańsku w odstępach kilkumiesięcznych. Za przykładem Gdańska poszły inne duże miasta w Polsce. Najpierw w Lublinie na początku 2018 r. odbył się pierwszy panel obywatelski w tym mieście odpowiadający na pytanie: „Co zrobić, aby oddychać czystym powietrzem?”. We Wrocławiu panel obywatelski pod nazwą „Jak usprawnić przemieszczanie się po Wrocławiu, mając na względzie poprawę jakości życia i ochronę klimatu?” zaplanowano na wiosnę 2020 r., lecz ostatecznie ze względu na ograniczenia wprowadzone w związku z panującą pandemią odbył się we wrześniu 2020 r. Wiosną i latem tego roku zorganizowano panel obywatelski w Łodzi pod nazwą „Zieleń w mieście”. Do paneli obywatelskich przygotowują się również inne polskie miasta, jak Kraków czy Poznań. Ostatnim przykładem nowej deliberacyjnej fali był Warszawski Panel Klimatyczny, panel obywatelski przygotowany przez Urząd Miejski Warszawa mający na celu odpowiedzieć na pytanie: „Jak zwiększyć efektywność energetyczną Warszawy i udział odnawialnych źródeł energii w bilansie energetycznym miasta?”. Panel ten został zorganizowany w listopadzie i grudniu 2020 r. i został zaplanowany

jako proces do przeprowadzenia całkowicie zdalnie. Celem tego artykułu jest próba oceny jakości prac tego panelu na podstawie istniejących materiałów naukowych poświęconych *minipublics* na świecie, a także próbie oceny mocnych i słabych stron deliberacji w wydarzeniach przeprowadzonych zdalnie.

Autor artykułu pełnił rolę obserwatora w panelu zorganizowanym w Warszawie. Jako obserwator nie mógł w żadnym stopniu wpływać na przebieg panelu oraz zabierać głosu podczas obrad, czy to na czacie, czy w formie mówionej. W kwestiach metodologicznych dało się zauważyć problem ze znalezieniem odpowiedniego narzędzia. Istnieją kwestionariusze do oceny partycypacji i deliberacji online. Jednym z nich jest Discourse Quality Index używany w swoich początkach do analizy poziomu debaty parlamentarnej (Steenbergen et al. 2003), a następnie również do analizy jakości deliberacji w panelach obywatelskich (Himmelroos 2017). Te narzędzie mogłoby zostać dobrze wykorzystane w przypadku całościowego badania panelu z udziałem wszystkich małych grup. Warto zaznaczyć, że autor był jednym z pięciu obserwatorów. Ponadto spotkania w małych grupach nie były nagrywane. Innym sposobem mierzenia dyskursu jest mierzenie deliberacji online zastosowane np. przy budżecie partycypacyjnym w Belo Horizonte, jednak w tym przypadku jednostkami analizy były wpisy tekstowe (Sampaio i in. 2011). Ostatecznie przyjęto więc metodę zapisywania najważniejszych faktów i informacji.

Panel obywatelski w działaniu

Organizatorem panelu był urząd miasta, który przeznaczył na organizację panelu środki pieniężne oraz wykorzystał swoje zasoby informacyjne oraz organizacyjne, by pomóc w przeprowadzeniu panelu. Za część merytoryczną w całości odpowiadały osoby zaangażowane w partycypację obywatelską lub mające doświadczenie w tej dziedzinie. W Warszawie organizatorzy panelu obywatelskiego zostali wyłonieni w postępowaniu zgodnym z ustawą Prawo zamówień publicznych. W postępowaniu wyłoniono konsorcjum organizacji Fundację Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia”, Fundację Pole Dialogu i Fundację Civis Polonus.

Rola miasta jako organizatora jest niebagatelna. Jednostka samorządu terytorialnego dysponuje najważniejszym dla przeprowadzenia panelu obywatelskiego zbiorem danych – listami mieszkańców danego miasta, spośród którego przeprowadza się losowanie uczestników panelu. Zbiór ten musi jak najdokładniej odzwierciedlać faktyczną liczbę mieszkańców danego miasta. Za najlepszy zbiór do tego celu można uznać rejestr wyborców. W Warszawie nie skorzystano jednak z tego zbioru danych. Względy prawne związane z kwestią większej kontroli nad wykorzystaniem danych osobowych po wejściu RODO w maju 2018 r. spowodowały, że urzędy od tego czasu mają duże obawy przed wykorzystaniem tego zbioru

w innym celu niż dla przeprowadzenia wyborów. Dlatego w Warszawie skorzystano z bazy warszawskich gospodarstw domowych, która pochodziła z Centralnej Bazy Danych Przestrzennych miasta stołecznego Warszawy. Taka baza adresów nie daje informacji o osobach zamieszkujących lokale, np. czy dana osoba spełnia kryteria w kwestii wieku i płci. Szczegółowy opis procedury losowania uwzględniający zachowanie odpowiednich proporcji dla każdego z kryterium panelu jest opisany w literaturze przedmiotu (Gerwin 2018: 47), a ten zastosowany w Warszawie został przedstawiony na stronie WPK.

Również pomoc miasta jest niezbędna w kwestii finansowania takiego wydarzenia. Bardzo ważną kwestią jest wynagrodzenie osób, które będą miały za zadanie zmierzyć się z kwestią zadaną w temacie panelu, czy to w roli panelisty, czy to w roli eksperta. W Polsce przyjęto, że za pracę w panelu powinno przysługiwać wynagrodzenie, co jest zgodne również ze światowymi rekomendacjami (Carson, Dienel 2020: 2). W przypadku panelu przeprowadzonego online można zaoszczędzić na wydatkach związanych z wynajmem sali, ale z drugiej strony pojawiają się wydatki związane z funkcjonowaniem i utrzymaniem systemu do wzajemnej komunikacji wszystkich uczestników panelu czy też potencjalnie spore wydatki związane z dostarczeniem sprzętu komputerowego dla panelistów, którzy nim nie dysponują (Redman, Cramers 2020: 6). Wszystkie tego typu wydatki powinny pokryć jednostki samorządu terytorialnego ze względu na dostęp do dużych środków publicznych, do nich również należałby obowiązek organizacji sprzętu.

Pozostałe kwestie związane z organizacją panelu powinny być jednak realizowane w pełni przez bezpośrednich organizatorów panelu i ich kształt powinien zależeć od ich decyzji. Założeniem jest pełna swoboda działania i brak wszelkiego rodzaju nacisków na organizatorów z zewnątrz. Przy analizie porównawczej obu paneli obywatelskich wzięto pod uwagę najważniejsze aspekty panelu obywatelskiego:

- 1) wybór tematu,
- 2) dobór ekspertów i stron do panelu,
- 3) pracę panelistów w małych grupach,
- 4) wyłanianie rekomendacji panelu,
- 5) głosowanie nad rekomendacjami panelu.

Tworzenie ramy dla deliberacji, czyli dobór tematu

Kwestia doboru tematu ma fundamentalne znaczenie dla całego panelu obywatelskiego. Dobry lub zły dobór tematu, czyli pytanie zadane panelistom może istotnie wpłynąć na cały panel, jego pracę i ostateczne rekomendacje. Zasady ustalania tytułu panelu obywatelskiego zostały omówione w raporcie badawczym pod

nazwą „Framing the remit”, jednego z wielu opracowań naukowych poświęconych tematyce *minipublics* przez fundację newDemocracy. Wskazuje się w nim jasno, które kwestie są przeznaczone do dobrej deliberacji, a które jej nie służą. Za kwestie nieprzystające do deliberacji zostały uznane:

- 1) kwestie techniczne lub mające konkretne techniczne rozwiązania,
- 2) wymagające jedynie odpowiedzi „tak” lub „nie”,
- 3) mające już konkretne zaaprobowane przez władze rozwiązania, gdzie rolę przedstawicieli społeczeństwa jest dać im „rękojmię” aprobaty,
- 4) wymagające podjęcia bardzo szybkiej decyzji,
- 5) istotna tylko dla niektórych członków społeczeństwa,
- 6) istotne tylko dla części społeczności, która ma poczucie, że należy ją zmienić i aktywnie w tej kwestii lobbuje (Carson 2018: 1).

Przez pryzmat tych zasad warto przeanalizować temat „Jak zwiększyć efektywność energetyczną Warszawy i udział odnawialnych źródeł energii w bilansie energetycznym miasta?”. W tym przypadku zwraca uwagę duża ilość wysokospecjalistycznych i technicznych terminów: „efektywność energetyczna”, „odnawialne źródła energii” czy „bilans energetyczny”. Wskazują one na konieczność podejmowania decyzji na temat nierzadko bardzo technicznych kwestii, co do których członkowie panelu mogą, mimo szkoleń eksperckich, obiektywnie i we własnym odczuciu nie zgłębić dostatecznie dobrze. Można nawet założyć, że pytanie WPK zawiera już w sobie odpowiedzi na szersze pytanie, np. „Jak najlepiej przeciwdziałać skutkom zmieniającego i ocieplającego się klimatu?”, i być może właśnie tak brzmiące pytanie byłoby lepsze z punktu widzenia organizatorów, ponieważ dawałoby szersze pole do deliberacji i dociekań nad rozwiązaniami. Ponadto wskazanie pola deliberacji tylko wycinkowo może sugerować, że miasto i tak dąży do realizacji wskazanych w panelu zadań i obywatele mają tylko potwierdzić słuszność tej ścieżki.

Niezależnie od wcześniej wymienionych zasad newDemocracy Foundation można uznać też, że dobry panel obywatelski dotyczy zakresu wiedzy powszechnej, którą przeciętny człowiek wylosowany do udziału w panelu miał okazję nabyć w ciągu swojego życia. Panel obywatelski, mający na celu wykorzystanie „inteligencji zbiorowej” swoich członków, powinien się skupić w większym stopniu na takim aspekcie życia przeciętnego obywatela, który dotyka praktycznie na co dzień, np. mobilności w mieście. Przeciętny obywatel porusza się po mieście praktycznie codziennie już od lat szkolnych, obserwuje naocznie aspekty związane z transportem i ma w tej kwestii wieloletnie doświadczenia i własne obserwacje. Natomiast odnawialne źródła energii, efektywność energetyczna czy bilans energetyczny nie jest wiedzą, którą przeciętny warszawiak nabywał w ciągu całego swojego życia.

Na świecie odbyło się wiele *minipublics*, gdzie temat panelu potrafił wykorzystać mądrość i doświadczenie ludzi w dużo większym stopniu. Uznany przykładem było pytanie zadane przez Australijski Parlament Obywatelski: „Jak system

polityczny Australii powinien być wzmocniony, aby służył nam lepiej?”, czy też: „Canberra zmienia się – istnieje wiele różnych sposobów, aby potrzeby mieszkaniowe zostały zaspokojone. Co powinniśmy zrobić?” (Carson 2018: 3–6). Są to tematy, co do których praktycznie każda z osób ma wyrobione zdanie, poparte wieloletnim doświadczeniem. W kwestiach zmian klimatycznych panel nie wydaje się najlepszym narzędziem do rozmowy.

O temacie panelu zdecydowała treść celu przedmiotu zamówienia w brzmieniu „Przeprowadzenie panelu obywatelskiego wypracowującego rekomendacje w zakresie zwiększania efektywności energetycznej m.st. Warszawy oraz udziału odnawialnych źródeł energii w bilansie energetycznym Miasta”. Ostateczny temat panelu musiał być bezpośrednio oparty na tym celu określonym w zamówieniu.

Dobór ekspertów i stron do panelu

Eksperci, jak i interesariusze panelu mogą mieć istotny wpływ na kształtowanie się opinii oraz zdobywanie wiedzy przez panelistów. Osoba przedstawiona jako ekspert na panelu obywatelskim staje się autorytetem, który to może mieć bardzo dużą możliwość wpływania na myśli i zachowania innych (Cialdini 2016). Trzeba więc wybrać takie osoby, które będą gwarantowały pełną mnogość opinii, będą cechowały się dążeniem do prawdy, a nie manipulacją dla przedstawienia jednej konkretnej opcji w korzystnym świetle. Jednocześnie muszą mówić językiem zrozumiałym dla wszystkich uczestników oraz zmieścić się w ścisłych ramach czasowych panelu. Jak wybrać ekspertów i jak dobrać strony panelu?

Materiały newDemocracy doradzają w tej kwestii dokonać swego rodzaju samooceny. Sami organizatorzy panelu mogą nie być najlepszymi osobami do wytypowania ekspertów, chociażby ze względu na fakt, że ich osobiste kontakty mogą skłaniać do wyboru osób, które znają lub o których słyszały, a może to nie pokrywać całego spektrum opinii (Carson, Schechter 2017: 1). Już nawet po wyborze ekspertów media lub obserwatorzy panelu z grona społeczności miasta mogą stwierdzić, że dobór był stronniczy. Sami organizatorzy panelu nie są tutaj w pełni władni, ponieważ sami nie są ekspertami w dziedzinie, w której panel ma podejmować decyzje. Stąd zwykle przyjmuje się model, że sami organizatorzy wskazują niezależnego eksperta, który następnie dobiera ekspertów do pracy panelu.

W przypadku Warszawskiego Panelu Klimatycznego postanowiono o wyborze ekspertów przez Zespół Monitorujący na podstawie kwerendy. Listę potencjalnych ekspertów/tek skonsultowano i ostatecznie ustalono wspólnie z doradcami panelu. Informacja o wybranych osobach została zamieszczona w internecie. W praktyce paneli obywatelskich stosowano już inne metody, jak w przypadku panelu „South Australian Nuclear Jury”, gdzie wybór kandydatów eksperckich

w całości przysługiwał panelistom. Jednak metoda ta okazała się nieudana (Carson, Schechter 2017: 2).

Nie jest łatwo ocenić jakości doboru ekspertów bez specjalistycznej wiedzy, jednocześnie jednak nie sposób odmówić wiedzy i doświadczenia osobom przedstawionym jako eksperci na stronie Warszawskiego Panelu Klimatycznego. Warto jednak jeszcze raz wrócić do tematu panelu, który może istotnie wpłynąć również na dobór ekspertów. Wielu ekspertów z dziedziny poruszanej w czasie panelu może odmówić w nim udziału, jeśli tylko pytanie panelu wyda im się zbyt wąskie.

W przypadku stron panelu, czyli organizacji społecznych i politycznych o różnym profilu przedstawiających swoje różne stanowiska na daną sprawę, kwestia ta uwypukla się jeszcze wyraźniej. Eksperci nawet przy temacie przewodnim panelu, który jest w ich opinii za wąski lub nie do końca odpowiednio sformułowany, zawsze mogą pokazać, że istnieją różne punkty widzenia na daną sprawę. Interesariusze, o jasno sprecyzowanym stanowisku, z którego nie chcą zrezygnować, w rezultacie mogą w ogóle nie wziąć udziału w panelu. Wszystkie strony, które się zgłosiły do Warszawskiego Panelu Klimatycznego należą do jednorodnej grupy organizacji lobbujących za jak najszybszymi zmianami w kwestii np. wprowadzania OZE w miastach, ścisłych zasad efektywności energetycznej czy działań proekologicznych. Różnice mogły występować jedynie na poziomie technicznym.

Jak rozmawiają ze sobą uczestnicy panelu? Praca w grupach

Deliberacja jest atrybutem każdego *minipublics*. Jak podkreślają materiały poświęcone temu zagadnieniu, nie jest to zwykła rozmowa, nie jest to również dialog, ale coś więcej. Wspomina o tym twórca koncepcji demokracji deliberatywnej Jürgen Habermas, podkreślają to również twórcy koncepcji Discourse Quality Index, miernika poziomu deliberacji w polityce (Steenbergen et al. 2003: 21). Jest to opisane również w eseju *Deliberation*, który podaje różnice między debatą, dialogiem a deliberacją. Debata to typowa rywalizacja pomiędzy dwiema stronami lub większą liczbą uczestników, których zadaniem jest przekonanie do swojego zdania, stosując w tym celu najróżniejsze metody i chwytły retoryczne. Dialog to sposób na wyeliminowanie pewnych cech debaty poprzez lepsze wsluchanie się w argumenty drugiej strony, budowanie relacji z drugą stroną.

Deliberacja natomiast ma inne cechy niż dwie pozostałe formy. Na przykład w debacie ważny jest spór, w dialogu dyskusja, a w deliberacji wybór. W debacie ważne jest poszukiwanie większości, w dialogu zrozumienie, a w deliberacji poszukiwanie punktów wspólnych. W debacie ważne jest wyrażanie zdania, w dialogu słuchanie, a w deliberacji nauka. W końcu debata zakłada dychotomię

wygrana/porażka, dialog zakłada zwykle brak decyzji, a deliberacja dojście do konsensusu (Carson 2017: 1). Podstawowe kwestie deliberacji zostały też wyłożone przez Jürgena Habermasa, a także innych teoretyków w postaci pięciu zasad (Steenbergen et al. 2003: 25–26).

1. Do dyskursu może przystąpić każdy. Co więcej, każdy może ustalać zasady jego przebiegu.
2. Prawdziwa i uczciwa deliberacja zakłada możliwość całkowitej weryfikacji swoich przekonań.
3. Uczestnicy partycypacji powinni za swój główny cel obrać wspólne dobro.
4. Uczestnicy deliberacji powinni traktować siebie nawzajem z szacunkiem.
5. Deliberacja powinna doprowadzić w swojej idealnej postaci do konsensusu wszystkich uczestników.

Zasady te w założeniu są pewnym drogowskazem dla praktyków deliberacji, do jakiego stanu powinni dążyć, ale nie mówią nic o zasadach planowania deliberacji w konkretnym miejscu i czasie. Organizatorzy panelu, planując swoje działania i konkretny program, przyjmują różne sposoby na urzeczywistnienie zasad deliberacji w praktyce. Najbardziej popularną formą, przyjętą jeszcze w czasie paneli obywatelskich w Kolumbii Brytyjskiej i Ontario, była deliberacja nad zagadnieniami przy okrągłych stołach w gronie 10–14 osób z udziałem moderatora. Właśnie to miejsce przeznaczone było na wymianę opinii, naukę pomiędzy panelistami i wypracowania wspólnego zdania na rzecz dobra ogółu. W Warszawskim Panelu Klimatycznym deliberacja odbywała się w grupach od 8 do 18 osób, w zależności od ich charakteru, wraz z moderatorem. Spotkania takie odbywały się online w ciągu najczęściej 20–30 minut, które przeznaczone były dla wszystkich uczestników na dyskusję i wnioski.

W przypadku Warszawskiego Panelu Klimatycznego spotkania w małych grupach zawsze zaczynały się od wprowadzenia moderatora, który wyjaśniał cel zgromadzenia. Potem zabierali głos uczestnicy i uczestniczki panelu. W wirtualnych pokojach, do których autor został przypisany, widać było, że dyskusja nie zaczynała się z inicjatywy panelistów i zawsze to moderatorzy musieli ją najpierw inicjować, a potem podtrzymywać. Najczęściej interakcja następowała pomiędzy moderatorem, wywołującym do odpowiedzi kolejne osoby, aby bardziej lub mniej chętnie przedstawiły swoje stanowisko. Dyskusji między panelistami było niewiele, angażowały one maksymalnie trzy osoby jednocześnie.

W przypadku pracy w grupach, które liczyły do 18 osób, zdarzały się przypadki, kiedy niektórzy paneliści nie zabrali głosu. Ograniczony czas na dyskusję z całą grupą również nie dawał często możliwości wypowiedzenia się wszystkim osobom. Uczestnicy panelu i moderatorzy często sygnalizowali, że byli zaskoczeni przerwaniem dyskusji w małych grupach i powrotem na forum ogólne, kiedy dyskusja wciąż trwała. newDemocracy Foundation wspomina też, że co do zasady

jest zwolennikiem pracy i deliberacji w małych grupach, najlepiej kilku osób. Uważa pracę panelistów w grupach czteroosobowych za dobrą metodę i wkład w praktykę organizacji paneli obywatelskich (Carson, Gerwin 2018: 3).

Wyłanianie rekomendacji panelu

Oczywiście wspólna dyskusja kiedyś się kończy i trzeba wyłuskać z niej konkretne rekomendacje jako efekt dotychczasowej pracy. Nie ma zasady regulującej maksymalną liczbę rekomendacji, trzeba jednak pamiętać, że zgłaszanie ich zbyt dużej ilości mogłoby grozić paraliżem prac. Dlatego w przypadku rekomendacji można przyjąć pewne warunki dodatkowe, np. głosowanie sondażowe, czy paneliści zgadzają się poddać rekomendacje pod faktyczne głosowanie. Zdarzają się również inne komplikacje, jak np. bardzo wiele propozycji rekomendacji dotyczy jednego i tego samego tematu. Wówczas można ułożyć je w jeden zestaw pytań lub też scalić w jedno pytanie. Przyjmuje się również zasadę, że rekomendacje muszą być w zakresie panelu i odpowiadać na jego pytanie. W przewodniku doktora Marcina Gerwina przedstawiono cztery modele wypracowywania rekomendacji.

1. Propozycję rekomendacji wypracowuje grupa panelistów (do wykorzystania, jako inspiracji, są oczywiście wszystkie propozycje zgłoszone przez ekspertów, strony i mieszkańców).
2. Propozycję rekomendacji może zgłosić każdy panelista.
3. Propozycję rekomendacji może zgłosić każdy panelista, zaproszony ekspert lub strona.
4. Propozycję rekomendacji może zgłosić każdy panelista, zaproszony ekspert, strona oraz każdy mieszkaniec (po zebraniu odpowiednio dużej liczby podpisów z poparciem dla niej lub indywidualnie) (Gerwin 2018: 70).

W przypadku Warszawskiego Panelu Klimatycznego przyjęto zasadę, że rekomendację może zgłosić każdy, zarówno panelista, ekspert, jak i strona zainteresowana określoną rekomendacją dla panelu, a propozycję rekomendacji może wysunąć także mieszkaniec Warszawy. Rezultatem działania systemu przyjmowania rekomendacji w WPK było 78 rekomendacji zgłoszonych przez ekspertów panelu. Paneliści w trakcie pracy nad rekomendacjami czasami doprecyzowywali lub zmieniali treść rekomendacji ekspertów, ale nie zmieniali ich zasadniczo. Ponadto po dwóch spotkaniach edukacyjnych i jednym deliberatywnym sami paneliści wypracowali 18 nowych rekomendacji, dopiero po trzech pierwszych spotkaniach spływały kolejne rekomendacje panelistów przesyłane e-mailem. Rekomendacje na etapie formułowania były weryfikowane przez Zespół Monitorujący, czyli urzędników miejskich, którzy oceniali, czy dana rekomendacja jest zgodna z obowiązującymi przepisami oraz czy jest zgodna ze strategią miasta

społecznego Warszawy. Rekomendacje uznane za niezgodne z jednym z tych warunków były skreślane z listy. Ostatecznie po głosowaniu przyjęto 50 rekomendacji, z czego aż 28 pochodziło od ekspertów, 10 pochodziło od ekspertów, ale ich treść została zmieniona przez panelistów, 12 zaś pochodziło od panelistów.

Kwestie działania Zespołu Monitorującego na spotkaniu ewaluacyjnym z obserwatorami panelu wzbudziły kontrowersje wśród samych organizatorów już na samym początku. Niektórzy spośród z nich zwracali uwagę na dyskusyjność kwestii zgodności ze strategią, nie podważali natomiast konieczności zgodności z prawem. Jednak nie można zakładać, że dobra i słuszna rekomendacja musi być zgodna z prawem. Wprost przeciwnie, prawo często jest niedoskonałe, nie nadąża za postępem społecznym i technologicznym. Z drugiej strony istotnym z punktu widzenia organizatora panelu punktem może być konieczność zachowania zgodności z prawem. Zostało to celnie ujęte w uwadze jednej z osób organizujących: „Jak czujesz się jako przedstawiciel zamawiającego, który daje duże pieniądze na proces deliberacyjny, a w rezultacie dostajesz rekomendacje niezgodne z prawem?”. Przy takich rezultatach projektu zasadność, celowość czy gospodarność wydatku środków publicznych na ten typ konsultacji może zostać podważane.

Analizując treść rekomendacji, można zwrócić uwagę na duży lub bardzo duży stopień rozbudowania i szczegółowości ich ostatecznych zapisów. Przeglądając propozycje rekomendacji, można wysnuć tezę, że przynajmniej część rekomendacji w przypadku panelu warszawskiego dla przynajmniej części panelistów stało się na tyle technicznych i skomplikowanych, że można mieć wątpliwości, czy na koniec zrozumieliby treść i konsekwencje przyjęcia danych propozycji. Odpowiedź na powyższą tezę wymagałaby dalszych badań empirycznych z udziałem panelistów.

Podsumowując analizę dotyczącą rekomendacji, można założyć, że możliwość tworzenia rekomendacji przez inne osoby niż paneliści może prowadzić do nadreprezentatywności głosu ekspertów lub stron. W przypadku WPK ponad połowa przyjętych rekomendacji pochodziła bezpośrednio od ekspertów, paneliści głosowali nad gotowymi koncepcjami i w mniejszym stopniu sami je wypracowywali. Ostateczną decyzję w głosowaniu podejmują w końcu członkowie panelu, dla którego to procesu istotne jest zaangażowanie wynikające z poczucia, że przyczynili się do wypracowania wspólnych propozycji.

Powszechna aprobatą nad rekomendacjami panelu

Ostatecznym momentem pracy w *minipublics* jest zdobycie powszechnej aprobaty dla poszczególnych rekomendacji. Dla zwolenników demokracji deliberatywnej system głosowania wcale nie jest uważany za najlepszy sposób podejmowania

decyzji. newDemocracy Foundation podkreśla, że jedną z najważniejszych zasad jest dojście do konsensusu, które to przekładają nad głosowanie. Sam fakt, że członkowie *minipublics* podejmują decyzje poprzez głosowanie na zasadzie większości głosów powoduje, że nie szukają najlepszego rozwiązania, tylko szukają możliwości zdobycia większości. newDemocracy Foundation wskazuje, że głosowanie w panelu jest zasadne w trzech przypadkach:

1. Dla określenia preferencji panelistów co do dalszego działania, kiedy osąd zbiorowy jest niezbędny, np. przyjęcie lub nieprzyjęcie eksperta.
2. W grupach z dużą liczbą uczestników, powyżej 50 osób, jeśli w małych grupach preferowano głosowanie jako sposób na określenia konsensusu.
3. W grupach mniejszych od 50 osób, jeśli dojście do konsensusu nie daje rezultatów (Carson, Schechter 2019: 3).

Ponadto newDemocracy Foundation podaje w wątpliwość zasadę tajności głosowania, jeżeli już do niego dochodzi. Tajność głosowania jest ważna z wielu powodów w głosowaniu na poziomie makro, tzn. w wyborach parlamentarnych, jednak na poziomie *minipublics* uważana jest za przeszkodą dla deliberacji. Jeśli podczas głosowania nad jakąś sprawą w czasie obrad panelu nie wiadomo, kto stoi za daną opcją, wówczas skuteczna deliberacja i dojście do konsensusu jest utrudnione.

W przypadku obserwowanych paneli trudno było jednak sobie wyobrazić w praktyce tego typu podejście. Zdecydowano się na głosowanie, zapewne nie tylko ze względu na wielkość panelu powyżej 50 osób (90 osób w WPK, 80 członków zwyczajnych i 10 rezerwowych), ale również ze względu na przyjęty zwyczaj w Polsce, że właśnie w ten sposób rozstrzyga się sporne kwestie. Jednak zdecydowano się na pewną innowację rzadko spotykaną w Polsce – głosowanie preferencyjne. Głosowanie odbywało się na skali od 1 do 7, gdzie głosy 1–3 były na TAK w różnym stopniu (1 – zdecydowanie się zgadzam, 2 – zgadzam się i 3 – zgadzam się, choć mam pewne wątpliwości i zastrzeżenia), a głosy 4–7 były na NIE w różnym stopniu (4 – mam duże wątpliwości, 5 – raczej się nie zgadzam, 6 – nie zgadzam się, 7 – zdecydowanie się nie zgadzam). Jeśli dana rekomendacja zdobywała w skali o 1 do 3 ponad 80%, sumując wszystkie pola 1–3, wówczas uznana była za obowiązującą. Jeśli natomiast suma procentów w polach od 4 do 7 dawało wynik ponad 25%, wówczas dana rekomendacja nie była przyjmowana przez panel. W przypadku rekomendacji, której wynik wahał się od 75% do 80%, zdecydowano wówczas się na powtórne głosowanie, aby potwierdzić ostatecznie wolę panelistów. Odmienne zasady wprowadzono w przypadku rekomendacji zablokowanych, czyli tych o bardzo zbliżonej treści i charakterze. Jeśli dwie rekomendacje przewyższyły próg 80%, trzeba było spojrzeć, która ma silniejsze poparcie. Silniejsze poparcie miała rekomendacja, która zgromadziła więcej głosów zdecydowanych.

Przedstawiony powyżej system może wzbudzać pewną konfuzję. System głosowania na pojedynczą rekomendację jest w rzeczywistości głosowaniem tylko między dwoma opcjami – „Tak” lub „Nie”. Waga większego lub mniejszego zdecydowania nie ma ostatecznie znaczenia we wskaźniku procentowym, ponieważ np. większe zdecydowanie nie przekłada się na większą wagę głosu. Kwestia, czy ktoś zagłosował „zdecydowanie się zgadzam” lub „zgadzam się, choć mam pewne wątpliwości i zastrzeżenia”, ma znaczenie tylko w głosowaniach blokowych. Głosowania wyglądały na preferencyjne, choć w rzeczywistości były nimi jedynie częściowo. W panelu mogły zostać przegłosowane rekomendacje, które w czasie głosowania zdobyły np. zdecydowaną większość głosów na „zgadzam się, choć mam pewne wątpliwości i zastrzeżenia”, czyli takie, co do których paneliści i panelistki mogli być w niewielkim stopniu przekonani. W przypadku WPK głosowanie odbyło się zaraz po przedstawieniu zasad głosowania i trwało 20 minut; już wcześniej paneliści mieli możliwość przeciwiczenia głosowania na dwóch dodatkowo organizowanych spotkaniach. Informacja o zasadach głosowania została im przekazana po pierwszym spotkaniu deliberatywnym. Dla panelistów mających wątpliwości przygotowano specjalne spotkanie przed głosowaniem.

Na koniec rozważań o głosowaniu warto zatrzymać się jeszcze przy zasadzie „80 procent”. Zakłada ona, że jeśli któraś z rekomendacji panelu obywatelskiego uzyska ponad 80% poparcia panelistów w głosowaniu, wówczas prezydent zobowiązuje się do wdrożenia jej w życie. Została ona zadeklarowana przez prezydenta Warszawy Rafała Trzaskowskiego. W założeniu taka deklaracja miała na celu wzrost rangi panelu. Z drugiej strony takie postawienie sprawy może wywrzeć wpływ na proces tworzenia rekomendacji. Paneliści i panelistki mogą skupiać się głównie na takim kształcie rekomendacji, która mogłaby im zapewnić większość tych 80%, a więc na gromadzeniu koalicji dla większości i szukaniu od samego początku wygładzonej treści rekomendacji, aby była akceptowalna dla znacznej większości, zamiast szukaniu najlepszej rekomendacji zgodnie z zasadą wspólnego dobra.

Panel zdalny – próba oceny

Panel odbywał się w listopadzie 2020 r. w dniach 7, 14, 21 i 28 w godzinach od 10.00 do 14.00. Struktura panelu wyglądało następująco: najpierw wprowadzenie, potem wykłady ekspertów i stron, a po każdej serii wykładów deliberacja w grupach, następnie krótkie przerwy i znowu wykłady. Forma panelu warszawskiego była wymuszona trwającym od marca 2020 r. stanem zagrożenia epidemiologicznego w Polsce. Jesienią 2020 r. tylko forma online mogła być brana poważnie pod uwagę. Forma ta, pomimo swoich niewątpliwych trudności, daje również

potencjalnie wiele nowych możliwości, jakich nie daje zebranie stacjonarne. Najnowsze badania odpowiadają na wątpliwości i obawy osób organizujących *mini-publics*, np. w czasie pandemii. Autorzy wskazują na trzy główne poziomy zagrożenia dla panelu online:

1. Sprzętowy – dostęp do sprzętu, jak i lepszej klasy sprzętu niż dotychczas.
2. Właściwego oprogramowania i dostępu do internetu – bardzo ważny jest stały i Nielimitowany dostęp do internetu.
3. Umiejętności korzystania ze sprzętu i oprogramowania, często najtrudniejsze do nauczenia się (Redman, Cramers 2020: 6).

W kwestii sprzętu organizatorzy WPK musieli ponieść sporo wysiłku, jednak udało im się stanąć na wysokości zadania. Udało im się zapewnić sporo sprzętu do dyspozycji uczestników panelu, a także asystentów, którzy pomagali w jego obsłudze.

Do kwestii sprzętowej dochodzi ta związana z internetem. Według opinii newDemocracy i Demsoc najlepsza byłaby do tego jedna dedykowana aplikacja, która łączyłaby funkcje miejsca spotkań, rozmów i wymiany informacji, miejsca nauki online oraz do prowadzenia deliberacji na żywo poprzez system wideokonferencji. Organizatorzy WPK zdecydowali się na wybór platformy Zoom do spotkań, jednak program ten nie oferuje wielu przydatnych funkcjonalności, które mogłyby być przydatne przy organizacji panelu obywatelskiego. Dobrym pomysłem byłoby spersonalizowanie swojego profilu w programie do deliberacji, gdzie można byłoby wrzucić swoje zdjęcie, informacje o sobie, jakie ma się poglądy na omawiane kwestie na wstępie i inne rzeczy, aby uczestnicy panelu mieli łatwiejszą drogę do poznania siebie nawzajem (Redman, Cramers 2020: 8).

Co interesujące, niektórzy paneliści WPK, oprócz swojego imienia i nazwiska, dodawali do opisu dzielnicę, z której pochodzą, co wskazywałoby na to, że samoidentyfikacja była dla panelistów ważna. System do deliberacji umożliwiłby również prowadzenie w założeniu spokojnej rozmowy pomiędzy panelistami, np. odsłuchanie na spokojnie wykładów ekspertów czy zapoznanie się z dodatkowymi materiałami zgromadzonymi w jednym miejscu. Takich rzeczy Zoom nie oferuje, ponadto bezpieczeństwo tego programu jest podawane w wątpliwość. Oprócz Zooma autorzy proponują platformy do nauczania online, takie jak Learnworlds czy Udemy, a także narzędzia do wspólnej pracy nad tekstami, takie jak Miro czy Trello (Redman, Cramers 2020: 8–10). Oczywiście im więcej narzędzi, tym wyższy próg wejścia dla panelistów do uczestnictwa w panelu na równych prawach. Dlatego organizatorzy panelu wybrali do wspólnej pracy program Zoom i arkusze Google. Głosowanie sondażowe odbyło się również poprzez arkusze Google i platformę do ankiet internetowych Lime Survey.

Inną kwestią analizowaną przez autorów raportu była kwestia jakości deliberacji online. Zwracają oni uwagę na problemy z perspektywy panelisty, jak trudność przy zachowaniu uwagi przy wykładach online większą niż w przypadku

wykładów stacjonarnych, potencjalny brak dobrych warunków do skoncentrowania się nad tematem w warunkach domowych czy w końcu trudności w komunikacji internetowej, problemy na łączach, które mogą utrudnić zrozumienie wypowiedzi lub wręcz zmanipulować ich przekaz. Dlatego wskazują oni, że deliberacja powinna odbywać się w małych grupach po trzy osoby wraz z moderatorem odpowiedzialnym za monitorowanie rozmów i tworzenie notatek (Redman, Cramers 2020: 9). Oczywiście tutaj pojawia się problem praktyczny, skąd wziąć optymalną liczbę moderatorów w praktyce. Przy 80 członkach panelu musiałyby być minimum 26 moderatorów, do tego należałoby dodać moderatorów rezerwowych.

Momentem, w którym ujawniają się pozytywy panelu online, może być natomiast układanie rekomendacji do głosowania i samo głosowanie, chociaż do tego aspektu należy również przygotować się z wyprzedzeniem. Głosowanie online usprawnia proces głosowania oraz czyni je szybszym, jednocześnie trzeba być świadomym zagrożeń głosowania w sieci. Organizatorzy WPK wprowadzili w tym zakresie pewne procedury zabezpieczające przed manipulacją wynikami. Podzielili panelistów na kilka mniejszych grup, w których dopiero przekazali link do formularza i przed zagłosowaniem poprosili o wpisanie dwóch haseł. Chodziło o zabezpieczenie się na wypadek kilkukrotnego wypełnienia formularza przez jedną osobę. Te zabezpieczenia pozwoliły też upewnić się, że wszyscy paneliści oddali dokładnie po jednym głosie. Zasadne byłoby jednak, aby w przypadku bezpieczeństwa głosowania elektronicznego korzystać jednak z systemów End-to-end verifiable voting, takich jak Helios.

Podsumowanie rozważań i rekomendacje

Wśród najważniejszych kwestii mogących wpłynąć na pracę i kształt paneli obywatelskich w pierwszej kolejności należy wymienić temat panelu. W opinii autora temat WPK wpłynął istotnie i niekorzystnie na pracę całego panelu. W Warszawie temat ten został ustalony już na etapie tworzenia zamówienia publicznego i w związku z tym nie mogło być ono zmienione przez wykonawcę, jedynie dopracowane. Zgodnie z zasadą zamówień publicznych na etapie tworzenia zamówienia publicznego żaden z potencjalnych wykonawców nie może doradzać lub wpływać, ponieważ rodziłoby to uzasadnione podejrzenia, że zamawiający będzie faworyzował jednego wykonawcę w czasie postępowania konkursowego. W rezultacie organizacja, która wygrała konkurs, musi pracować w ramach wyznaczonych przez urzędników, którzy nie muszą się znać na kwestii, jaką jest np. przeprowadzenie panelu obywatelskiego. Jeśli osoby realizujące panel obywatelski mają przeprowadzić ten proces dobrze, muszą mieć wpływ również na

newralgiczną kwestię, jaką jest ułożenie tematu panelu. Może to być utrudnione z punktu widzenia prawa zamówień publicznych w Polsce. Rozwiązanie tej kwestii wymagałoby znalezienia optymalnego rozwiązania w dialogu pomiędzy chętnymi jednostkami samorządu terytorialnego, wykonawcami oraz ekspertami.

Inną ważną kwestią jest czas trwania panelu i konieczność zachowania elastyczności co do jego długości. W przypadku obu paneli obywatelskich widać było niepewność, czy uda się dopilnować harmonogramu pracy bez opóźnień. Jeśli czasu było za mało w ciągu czterech posiedzeń, trzeba przewidzieć go więcej, nawet jeśli będzie to groziło z wydłużeniem procesu i większymi kosztami. *Minipublics* trwały nawet kilka miesięcy, a ich uczestnicy potrafili się dostosować do tego reżimu pracy, choć pewnie wymagało to trochę poświęceń z ich strony. Zamawiający, wykonawcy czy też sami paneliści muszą znać swoją rolę i wspólnie pracować na rzecz jak najlepszego przeprowadzenia panelu.

W Warszawie został przyjęty regulamin działania panelu, co miało pewne zalety w kwestii określenia tych pól działania i odpowiedzialności, ale w praktyce i tak to nie do końca zadziało. Funkcjonowanie całego panelu powinno być wolne od wpływów organizatora na proces, czemu trudno jest zupełnie zapobiec. Bardzo wiele zależy tutaj od postawy miasta. Nie można natomiast stwierdzić, aby forma zdalna panelu mocno wpływała na jego przebieg. Forma zdalna może wpłynąć na jakość przekaz informacji, jednocześnie dzięki nagrywaniu można wrócić na spokojnie do interesujących kwestii w bardziej dogodnym momencie. Ciekawym pomysłem byłaby forma hybrydowa łącząca elementy stacjonarne i zdalne.

Trudno jest odnieść się natomiast na podstawie WPK do bardziej ogólnych kwestii, jak np. demokracja lokalna w Polsce. Na poziomie konsultacji społecznych panel obywatelski był pierwszym tego typu eksperymentem w samej Warszawie, a i w Polsce takich przykładów było niewiele. Odbywające się jak dotąd *minipublics* w Polsce, zarówno jako pojedyncze przypadki, jak i części potencjalnie szerszego zjawiska, nie zostały jeszcze dostatecznie zbadane.

Literatura

- Carson L., 2017, *Deliberation*, newDemocracy Foundation.
Carson L., 2018, *Framing the Remit*, newDemocracy Foundation.
Carson L., Diemel H., 2020, *Financial Compensation for Citizens in Mini-Publics: Comparing Australia and Germany*, newDemocracy Foundation.
Carson L., Gerwin M., 2018, *Embedding Deliberative Democracy in Poland*, newDemocracy Foundation.
Carson L., Schecter D., 2017, *Choosing Expert Speakers*, newDemocracy Foundation.
Carson L., Schecter D., 2019, *The Role of Voting in Citizens' Juries*, newDemocracy Foundation.

- Cialdini R., 2016, *Wywieranie wpływu na ludzi*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dahl R., 1995, *Demokracja i jej krytycy*, Warszawa–Kraków: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Gerwin M., 2018, *Panele obywatelskie – przewodnik po demokracji, która działa*, Kraków: Otwarty Plan.
- Himmelroos S., 2017, *Discourse Quality in Deliberative Citizen Forums: A Comparison of Four Deliberative Mini-publics*, „Journal of Public Deliberation”, vol. 13, issue 1.
- Landemore H.E., 2012, *Why the Many Are Smarter than the Few and Why It Matters*, „Journal of Public Deliberation”, vol. 8, issue 1, article 7.
- Sampaio R.C., Maia M.C.R., Marques F.P.J.A., 2011, *Participation and Deliberation on the Internet: A Case Study on Digital Participatory Budgeting in Belo Horizonte*, „Journal of Community Informatics”, vol. 7, no. 1–2.
- Steenbergen M., Baechtiger A., Spoerndli M., Steiner J., 2003, *Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index*, *Comparative European Politics*, no. 1(21–48).
- Surowiecki J., 2011, *Mądrość tłumów – większość ma rację w ekonomii, biznesie i polityce*, Kraków: Onepress.
- Redman K., Cramers M., 2020, *Designing an Online Public Deliberation*, newDemocracy Foundation, Democratic Society.

Netografia

- Informacja o metodzie Citizens Jury, <https://participedia.net/method/155> (dostęp: 25.11.2020).
- Komunikat o panelu obywatelskim w Krakowie, https://ngo.krakow.pl/aktualnosci/243611,52,komunikat,panel_obywatelski_w_krakowie_-_porozmawiamy_o_panelu_obywatelskim__spotkanie_online.html (dostęp: 29.11.2020).
- Materiały dotyczące Warszawskiego Panelu Obywatelskiego, <https://zielona.um.warszawa.pl/warszawski-panel-klimatyczny> (dostęp: 30.11.2020).
- Materiały własne autora artykułu, m.in. korespondencja e-mailowa z organizatorami Warszawskiego Panelu Klimatycznego, notatki własne z obserwacji spotkań online w dniach 7, 14, 21 i 28 listopad 2020 r. oraz ze spotkania ewaluacyjnego dla obserwatorów w dniu 15 grudnia 2020 r.
- Regulamin Warszawskiego Panelu Klimatycznego, <https://zielona.um.warszawa.pl/sites/zielona2.um.warszawa.pl/files/Regulamin%20-%20Warszawski%20Panel%20Klimatyczny.pdf> (dostęp: 22.11.2020).
- Strona główna paneli obywatelskich w Gdańsku, <https://www.gdansk.pl/panel-obywatelski> (dostęp: 29.11.2020).
- Strona główna panelu obywatelskiego w Lublinie, <https://lublin.eu/mieszkanicy/partycypacja/panel-obywatelski/> (dostęp: 29.11.2020).
- Strona główna Panelu Obywatelskiego w Łodzi, <https://uml.lodz.pl/panel-obywatelski/> (dostęp: 29.11.2020).
- Strona główna Panelu Obywatelskiego we Wrocławiu, <https://www.wroclaw.pl/rozmawia/panel-obywatelski> (dostęp: 29.11.2020).
- Warszawski Panel Klimatyczny; otwarty konkurs ofert przeprowadzany przez Biuro Ochrony Powietrza i Polityki Klimatycznej | NGO (um.warszawa.pl), <https://um.warszawa.pl/waw/ngo/-/warszawski-panel-klimatyczny-otwarty-konkurs-ofert-przeprowadzany-przez-biuro-ochrony-powietrza-i-polityki-klimatycznej> (dostęp: 15.12.2020).